aOLQISH TUSHUNCHASINING TERMINOLOGIK CHEGARALARI VA UNI ANIQLASH MEZONLARI

Muxriddin Yunusov
DOI:https://doi.org/10.5281/zenodo.22925890

Annotatsiya. Tezisda olqish tushunchasining lug‘aviy, folkloristik va lingvopragmatik chegaralari tahlil qilinadi. Olqishni duo, tilak, fotiha, maqtov, salomlashuv, nasihat va afsundan ajratish uchun emic va etic yondashuv hamda illokutiv kuch mezoni birlashtiriladi. Natijada xalq ertaklaridagi olqish birliklarini izchil ajratish uchun operatsion ta’rif va amaliy tekshiruv savollari taklif etiladi.

Kalit so‘zlar: olqish, duo, ezgu tilak, maqtov, afsun, emic, etic, illokutiv kuch, xalq ertagi, operatsion ta’rif.

Kirish

Olqish xalq og‘zaki ijodining qadimiy verbal janrlaridan biri bo‘lib, uning shakllanishi so‘zning inson taqdiri va voqelikka ta’sir ko‘rsata olishiga ishonch bilan bog‘liq. Arxaik tafakkurda yaxshi so‘z farovonlik, sog‘lik va himoya keltirishi, yomon so‘z esa zarar yetkazishi mumkin deb qaralgan. Shu umumiy e’tiqod zamirida olqish, duo, fotiha, qarg‘ish va afsun kabi o‘zaro yaqin, ammo vazifasi turlicha janrlar paydo bo‘lgan. Mazkur yaqinlik olqishni xalq ertaklaridan ajratib olishda terminologik noaniqlik tug‘diradi.

«O‘zbek tilining izohli lug‘ati»da olqish «yaxshilik tilab aytilgan so‘zlar, maqtov, duo» deb ta’riflanadi [1]. Ta’rif uch semantik komponentni birlashtiradi: yaxshilik tilash, ijobiy baholash va diniy-ritual murojaat. Biroq lug‘aviy ko‘lam ilmiy korpus chegarasini avtomatik belgilamaydi. Har qanday maqtov olqish emas, har qanday duo ham aynan olqish vazifasini bajarmaydi. Shuning uchun birlikning nomi yoki ayrim so‘zlari emas, uning kimga qaratilgani va qanday nutqiy maqsadni amalga oshirishi tekshirilishi zarur.

Olqish va chegaradosh hodisalar

Olqish bilan maqtov o‘rtasidagi farq vaqt yo‘nalishi va pragmatik maqsadda ko‘rinadi. «Sen juda mard yigitsan» gapi adresatning mavjud sifatini baholaydi. «Doim mard va g‘olib bo‘lgin» esa adresat uchun kelajakdagi ezgu holatni tilaydi. Birinchi birlik maqtov, ikkinchisi olqishdir. Demak, ijobiy bahoning mavjudligi yetarli emas; tilak semasi va kelajakka yo‘nalgan ezgu natija bo‘lishi kerak.

Oddiy salomlashuv ham olqishdan farq qiladi. «Assalomu alaykum» tarixan tinchlik semasiga ega bo‘lsa-da, zamonaviy muloqotda asosan suhbatni boshlovchi etik formula vazifasini bajaradi. U alohida kontekstsiz adresatga konkret ezgu natijani tilamaydi. Xuddi shuningdek, «Kattalarni hurmat qil» yoki «Yo‘lda ehtiyot bo‘l» kabi gaplar nasihat va ko‘rsatma beradi. Ular adresat xatti-harakatini boshqarishga qaratilgan; «Yo‘ling bexatar bo‘lsin» esa natijani tilagani uchun olqish sanaladi.

Olqish va duo munosabati yanada murakkab. O‘zbek xalq amaliyotida dasturxon oxirida aytiladigan ezgu tilaklar «duo» deb ataladi. Bu xalqning ichki nomlanishi, ya’ni emic tasnifdir. Tadqiqotchi esa ularning mazmuni va vazifasiga tayangan holda ayrim namunalarni olqish sifatida belgilashi mumkin; bu etic tasnif hisoblanadi [2]. «Xudo asrasin», «Alloh baxt bersin» birliklari diniy manbaga murojaat qiladi, lekin adresatga himoya va baxt tilagani sababli duo-olqish sifatida korpusga kiritiladi. Demak, «duo» va «olqish» har doim o‘zaro zid toifalar emas; ular muayyan matnda kesishishi mumkin.

Afsun bilan chegara nutqning illokutiv kuchi orqali belgilanadi. J. Roper ingliz og‘zaki davolash formulalarida blessing va spellni farqlab, birinchisi ezgu natijani tilashi yoki oliy kuchdan so‘rashi,

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

ikkinchisi esa natijani verbal-magik amal orqali bevosita yuzaga keltirishga intilishini ko‘rsatadi [3]. Masalan, «Xudo seni dardingdan asrasin» tilak va iltijodir. Kasallikni aniq buyruq bilan haydashga qaratilgan formula esa afsunga yaqinlashadi. Real ijroda ikki unsur bir matnda qo‘shilishi mumkin, shu sababli har bir semantik bo‘lak alohida tahlil qilinishi kerak.

Emic va etic yondashuv

D. Vaitkevičienėning litva materialida qo‘llagan emic va etic yondashuvi olqishshunoslik uchun metodologik jihatdan muhimdir [2]. Emic yondashuv xalqning o‘z janr nomlari, ijro vaziyati va ichki tasavvurini saqlaydi. Etic yondashuv turli madaniyat materialini yagona ilmiy mezon asosida solishtirish imkonini beradi. Faqat emic nomga tayanish bir xil vazifali birliklarni «duo», «fotiha», «tilak» kabi alohida guruhlarga parchalab yuboradi; faqat etic tasnifga tayanish esa milliy termin va marosimiy farqlarni yo‘qotishi mumkin. Shuning uchun ikki daraja birga qayd etilishi lozim: formula xalq orasida qanday ataladi va tadqiqotda qaysi funksional toifaga kiritiladi.

Ingliz va o‘zbek materiali qiyoslanganda bu tamoyil ayniqsa zarur. Ingliz tilida o‘zbekcha «olqish»ning barcha ma’nolarini qamrab oladigan yagona termin shakllanmagan. Blessing ko‘proq diniy yoki tantanavor, good wish va well-wishing dunyoviy tilak, praise baholovchi maqtov, benediction esa diniy marosimiy ma’noni ifodalaydi. Shuning uchun ingliz ertaklari korpusini faqat blessing so‘zi bo‘yicha qidirish ko‘plab olqish birliklarini chetda qoldiradi. Funksional qidiruvda may, wish, God bless, good luck, long life, happiness va prosperity kabi modellar ham hisobga olinishi kerak.

Illokutiv mezon va operatsion ta’rif

Olqishni aniqlashda uchta majburiy belgi taklif etiladi. Birinchisi adresatlilik: formula boshqa personaj, jamoa yoki jonlantirilgan obyektga yo‘naltiriladi. Ikkinchisi ezgu natija semasi: sog‘lik, baxt, omonlik, farovonlik, muvaffaqiyat, uzoq umr, himoya yoki boshqa ijobiy holat tilanadi. Uchinchisi tilash xarakteri: formula natijani xabar qilmaydi va to‘g‘ridan-to‘g‘ri amalga oshirmaydi, balki uni istak, iltijo yoki duoyi xayr shaklida yo‘llaydi.

Shu asosda quyidagi ishchi ta’rif taklif qilinadi: olqish — personaj yoki ijrochi tomonidan boshqa shaxsga, jamoaga yoxud jonlantirilgan obyektga qaratilgan, unga yaxshilik, baxt, sog‘lik, omonlik, farovonlik, muvaffaqiyat yoki boshqa ezgu natijani tilash mazmunini ifodalovchi verbal formuladir. U diniy, dunyoviy yoki badiiy-obrazli shaklda kelishi mumkin. Sof maqtov, salomlashuv, nasihat, xabar, qasam va ezgu natijani tilamaydigan minnatdorchilik korpusga kiritilmaydi.

Amaliy tahlilda har bir kandidat birlik uchun quyidagi savollar beriladi: 1) formulani personaj aytdimi; 2) uning aniq yoki nazarda tutilgan adresati bormi; 3) adresat uchun ezgu natija ifodalanganmi; 4) mazmun mavjud holatni baholayaptimi yoki kelajakdagi holatni tilayaptimi; 5) natija so‘ralyaptimi yoxud magik buyruq orqali amalga oshirilmoqdami; 6) formula syujetda qanday vazifa bajaryapti? Ushbu savollar turli tadqiqotchilarning bir xil birlikni imkon qadar izchil tasniflashiga yordam beradi.

Xulosa

Olqishning terminologik chegarasini faqat lug‘aviy nom yoki diniy leksika asosida belgilash mumkin emas. Asosiy mezon — boshqa adresatga ezgu natija tilashga qaratilgan illokutiv kuchdir. Emic va etic yondashuvni birlashtirish milliy nomlanishni saqlagan holda qiyosiy tasnif yaratadi. Taklif etilgan operatsion ta’rif va tekshiruv savollari o‘zbek va ingliz xalq ertaklaridagi olqish birliklarini maqtov, nasihat, salomlashuv va afsundan ajratish uchun izchil metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Madvaliyev, A. (tahr.) (2007). O‘zbek tilining izohli lug‘ati. «Olqish» moddasi. Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

2. Vaitkevičienė, D. (2024). Prayer and verbal charm in Lithuanian tradition: emic and etic perspectives. 32-b.
3. Roper, J. (2024). Blessings and charms in English verbal healing tradition. 87–88-b.
4. Niyazova, M.X. (2022). Ingliz va o‘zbek adabiyotida olqishlarning badiiy-estetik vazifalari tipologiyasi. PhD dissertatsiyasi avtoreferati. Buxoro.
5. Murodova, M.I. (2024). Olqishlarning nutq akti sifatidagi lingvopragmatik xususiyatlari. 161–163-b.
6. Austin, J.L. (1962). How to Do Things with Words. Oxford: Clarendon Press.
7. Searle, J.R. (1969). Speech Acts. Cambridge: Cambridge University Press.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.